List 47. Tečaj XLVI.

NOVICE

gospodarske, obrtniške in národne.

Izhajajo vsako sredo po celi pôli. Veljajo v tiskarnici jemane za celo leto 3 gold. 40 kr., za pol leta 1 gold. 70. kr., za četrt leta 90 kr., pošiljane po pošti pa za celo leto 4 gold., za pol leta 2 gold. 10 kr., za četrt leta 1 gold. 10 kr.

V Ljubljani 21. novembra 1888.

Obseg: Nekoliko o saditvi sadnega drevja. — Kako so gozdovi važni. — Katere stroke kmetijstva naj bodo zastopane na šolskem vrtu. — Razne reči. — Zemljepisni in narodopisni obrazi. — Naši dopisi. — Novičar.

Gospodarske stvari.

Nekoliko o saditvi sadnega drevja.

Jesenski čas, najboljši za saditev drevja, je prišel, in zato ne bode odveč, ako opozorimo v novič na nekatere napake, katere delajo ob saditvi drevja. Največ gospodarjev greši v tem, da zasajajo drevesa pregloboko, Na Vipavskem je ta napačna navada splošna, ker mislijo, da zavarujejo po tem načinu drevo zoper zelo nagajivo sušo. Glavno pravilo v tem oziru je vedno, da ne smemo drevesa nikdar globoče saditi, nego je raslo na prejšnjem mestu. Trdna resnica je namreč, da zahteva vsaka korenika neko gotovo oddaljenost od zraka. Če smo jo iz te izmaknili, ker smo drevo vsadili bodisi pregloboko ali preplitvo, ne more se toliko časa krepko razvijati, dokler narava sama ne popravi človeškega pogreška, to je, dokler ne priskrbi pregloboko vsajenemu drevesu više, preplitvo zasajenemu pa niže potrebnih korenik. Narava pa potrebuje za to primernega časa, več let, in ta čas gre gospodarju v izgubo. Da se toraj drevo sadi v pravo globokost, treba pred vsem s korenikami pomeriti, da kam segajo, ali z drugimi besedami: podložiti se mora korenikam toliko najboljše zemlje na vrtu in na njivi površno, na trati pa ono izpod trate — da pride korenini vrat (kjer se podzemeljski del loči od nadzemeljskega) le za en palec pod površje sosedne zemlje.

Ker treba novo zasajenim drevesom podpore, storimo prav, ako zabijemo najprej kol v izkopano jamo na pravo mesto in potem šele podložimo korenikam zemlje. Tako ne poškodujemo korenik, in kol bode trdno stal. Sadeč sadna drevesca greši večina naših gospodarjev tudi s tem, da zaspo korenike brez vse pozornosti takoj, kakor hitro so drevo vtaknili v jamo — morebiti, da debelce nekolikokrat pomajejo.

Izkušnja je skrbno opazujočega sadjarja popolnoma prepričala, da se drevo samo takrat prime dobro ter se dalje razvija, kedar pridejo korenike kolikor le mogoče v isto lego, katero so imele na poprejšnjem mestu. Ako pa korenike kar malomarno zasujemo, pridejo vse tiste, posebno tanke, katere so se poprej vodoravno v zemlji razprostirale, v preveč navpično lego, zlasti takrat, kedar zemljo potlačimo. Zato, da ostanejo korenike v kolikor mogoče pravi legi, treba vsako posebe lepo z zemljo podložiti in sicer z najboljšo zemljo. Potem šele, ko so uže vse do vrha podložene in z dobro zemljo osute, potem šele smemo jamo brez skrbi s slabejšo zemljo zasuti ter konečno tudi nekoliko pritlačiti. To delo stane res nekoliko več truda, pa se tudi izvrstno izplača. Mi celo trdimo s popolnim prepričanjem, da se izmed 100 po tem navodu vsajenih drevesec največ dve ne primeta. Sadeč drevesa na tratno zemljišče, greši dalje večina naših gospodarjev v tem, da zmečejo trato pod korenike, med nje in nad nje, češ: to bode korenikam kaj ugajalo, saj je trata najbolj gnojna. Tako ravnanje je pa popolnoma napačno: kajti trata, če jo še tako pazljivo vlagamo med korenike, ne izpolni nikdar vsega prostora. Kolikor je pride po vrhu korenik, brani celo, da ne more vsa zemlja praznih prostorov napolniti. Vsled tega ostane med korenikami mnogo z zrakom napolnjenih votlin, ta zrak se v kratkem času izpridi, in korenike začenjajo dosledno na takih mestih plesniti, po tem gniti drevo pa gre pod zlo.

Trata je drevju res prav dobro gnojilo, vendar je zaradi tega še ne smemo staviti, kadar sadimo drevesa, v ozko dotiko s korenikami, temveč v tako daljavo, da jo šele mlade korenike, katere potem vzrastejo, dosežejo in to tedaj, kadar je uže skoro popolnoma razpala. Trato treba zložiti okrog korenik, z dobro zemljo osutih na dnu jame; nato se šele zemlja s trejega kupca zmeče v jamo.

Kako so gozdovi važni.

Marsikatere srenje imajo že tako malo gozdnih deležev, da le z veliko silo izhajajo z lesom. Druge jih imajo za potrebo, ali o kaki nesreči bi bile že v zadregi. Zopet druge imajo gozdov še obilo, toda v tej obilnosti je del njih prihodkov, brez katerih nočejo in ne morejo biti. Sploh so zaloge še tolike, da je z lesom moči trgovati, kar nese veliko denarja. Veliko gozdne zemlje se celo ne more v polje predelati, ker je preslaba, prenerodovitna in v nepripravnih krajih. Potemtakem mora to, kar je zdaj gozd, tudi v prihodnje (veči del) ostati gozd. Toda korist deželna in posameznih posestnikov zahteva gospodarstvo tako uravnati, da hasni gozd, kolikor je največ moči. Zato je treba gospodarstvo v tem oziru zboljševati, ne pa ga zanemarjati. Pred drugim naj se neizmerna množina stelje skrči le do potrebe.

Gozd pa ni le neogibno potreben zaradi lesa, ampak ravno toliko je potreben goram proti plazom in zametom, ravninam proti zasipom in da se ne zaglinjajo vodne struge po njih; potreben je gozd tudi studencem, da se ohranijo, in podnebju, da je vedno ugodno. Ako bi gozd ne dajal tudi nobene druge koristi, moral bi ostati kakor bramba deželi v prid in blaginjo. Zgodovina ima prav žalostnih dokazov, kako pridejo najrodovitejše dežele v nič, kadar iztrebijo gozde. Žalostni vzgledi so Palestina, Mala Azija, Španija, Grecija (pri nas menda tudi Kras) itd. Te dežele so imele nekdaj obilo studencev in potokov, bile so neizrečeno rodovitne in pod najboljšim obnebjem; sedaj vsega pomanjkuje. Naj povem pa nekatere posamezne vzglede.

Dalmacija je bila nekdaj cvetoča, studenčna dežela z najprijaznejšim obnebjem. Rimski velikaši so zaradi njenih lepot radi obiskovali to deželo. V srednjem veku so dobili Dalmacijo Benečani v posest. Le ti so po gozdih lomastili in jih brez usmiljenja izsekovali za trgovstvo z lesom ter tudi za ladije. Toda Dalmatinci niso marali svojih novih gospodarjev, upirali so se in napadali jih in plenili ter se skrivali po starodavnih gozdih, ki jih je zmerom še kaj bilo. Poslano je bilo toraj vojaštvo s poveljem, naj vse gozde popali. Ob konci tega preganjanja so cele barke napolnili s kozami, ki so jih med obožano ljudstvo razdelili. Tem živalim je bilo skrbeti, da se gozdi niso mogli več izpodrasti, in nalogo svojo so tudi natanko izpolnjevale. In glejte! Sedanji čas je Dalmacija tako ožuljena, pusta in suha, dežela, da daleč okrog ni take. Prijatelji kozji naj si to za uho zapišejo. Spodnji Egipet je bil nezdrav, in največ je devetkrat na leto tam deževalo. Na svet nekega evropskega zdravnika je Mehemed Ali paša dal nasaditi 20 do 30 milijonov dreves, in število deževnih dni se je nato namnožilo do 42, in obnebje se zboljšuje. Po gornjem Egiptu pa, koder so datljeve gozde izsekovali, kaže se ravno nasprotno. Tudi v Tiberiji so jeli zemljo bolj pridno obdelovati, zasajati zelenjavo, in od tistega časa dežuje večkrat. — Ko je bilo po okrajini Bocage na Vendeljskem na Francoskem še gozdov, bilo je po poljih in ob potih obilo vode. Od leta 1808. so jeli gozde skoro vse vprek izsekovati, in od tistega časa pomanjkuje polju velikokrat dežja, studenci in vodnjaki dajejo le malo vode.

Pred letom 1821. je Provansa (Provence) na Francoskem imela dokaj studencev in potokov. Leta 1822. so pozeble vse oljke, ki jih je bilo cele gozdove in treba jih je bilo potem posekati. Od tistega časa so potoki močno usihali, in poljedeljstvo je bilo veliko težavnejše.

Glejte, ljubi kmetje, kako potrebno je torej skrbeti za gozde, loge, dobrave in goščave, da se ohranijo. Ako vam je kaj tudi do svojih otrok, a ne le za svoje grlo in želodec, bodite varčni z leso in modro gospodarite z gozdi.

Katere stroke kmetijstva naj bodo zastopane na šolskem vrtu.

Katere stroke kmetijstva naj učitelj razkazuje na šolskem vrtu, zavisno je od velikosti vrta, od krajevnih razmer in od sredstev, ki jih ima na razpolaganje.

Na majhnem prostoru moči je uspešno razkazovati le sadjarstvo ter zelenjadarstvo, in ker je sadjarstvo sploh najvažnejša kmetijska stroka za šolski vrt, smem trditi, da mora biti zastopana na vsakem dobro urejenem šolskem vrtu.

Ker ostaja, če se pravilno obdeluje drevesnica, vedno nekaj praznega prostora, ki vsled umnega kolobarjenja počiva, porabi se ta prostor najbolje za zelenjadarstvo. Na večem vrtu odmeri se pa sicer lahko za to stroko še kak poseben prostor.

Po vinorodnih krajih, zlasti sedaj, ko je pričela trtna uš tako grozovito uničevati trsje, dolžan je najbolje učitelj, da kaže na vrtu svojem, kako s trto ravnati, da se ubrani uši. Po takih krajih je za šolski vrt vinarstvo ravno tako važno kakor sadjarstvo ali pa morda še važnejše. Koder so vinogradi okuženi, svetujem učitelju, ki mu je premajhen vrt na razpolaganje, naj se izključljivo peča le z vinarstvom. Imel bode pa tudi zaradi kolobarjenja vedno prostora za zelenjadarstvo.

Po krajih, koder je gozdarstvo važno (in kje ni pri nas?), poprime se učitelj lehko tudi vzganjanja gozdnih sadik.

Na velikem šolskem vrtu, ali sploh v kraji, kjer so razmere ugodne, bavil se bode šolski vrtnar tudi z vrbarstvom.

Iz mnogih ozirov priporočam učitelju lepotično vrtnarstvo, bodi si da vzgaja le cvetice, ali pa na velikih vrtih da napravlja veče nasade, kakor n. pr. kak majhen botaniški vrt v obliki skromnega parka.

Ker je šolski vrt zelo primeren prostor za čebelnjak in ker je učitelju prikladno pečati se z čebelarstvom, bodi tukaj omenjena tudi ta stroka kmetijstva.

Predno torej prične učitelj razdeljevati vrt, naj natanko preudari, katere stroke kmetijstva bode uvedel na svojem vrtu, zlasti naj se ozira na krajevne in podnebne razmere ter na sredstva, ki so mu na razpolaganje. Bolje je vrt preprosto urediti, pa umno obdelovati, nego pa mnogo hoteti, a ničesar ne zvršiti.

Razne reči.

* **Prekle**, po katerih se ovija fižol, navadno so neomajane. Prvo leto se dobro drži lubad lesa, drugo leto se pa prične lupiti, in po razpokah in režah se ugnezdi mrčes ter leže jajčka po njih. Le preišči tako preklo, in videl bodeš, koliko se ti je zaredilo pod lubadjo škodljivcev, ki ti bodo pozneje delali škodo na vrtu. Tedaj omaji vse take palice.

* **Kako drevje obvarovati zajcev.** Zopet je prišla zima in ž njo nevarnost katera preti sadnemu drevju po zajcih, zato v novič opozarjamo naše sadjarje, naj varujejo drevje svoje teh škodljivcev. Neki Schreitter piše v listu „Fundgrube“ to le: Nekateri sadjarji namažejo drevje z ilovico, drugi z ugašenim apnom. Prvo ni nič vredno, ker prvi dež odpere mažo, drugo je pa boljše. Drugi zopet obvežejo drevje s slamo. Škoda slame, časa in dela. Če pade debel sneg, ki dobi vsled mraza skorjo, tedaj drži zajca, kateri ogloda nad slamo lubad in tako uniči drevo Ako je pa lubad mladega drevesa razpokana, tedaj vlaga mrčes v te razpoke svoja jajca, in slama varuje mraza zalego, katera ob prvem spomladanjskem solnci izleze in obgloje vse popje. To sem izkušal mnogo let kot kmetovalec, prijatelj narave in kot lovec. Moj sadovnjak ima več nego 900 dreves, in vsako leto nadomeščam staro z mladim drevjem, katero so mi prejšnje čase vedno poškodavali zajci. Sedaj mi pa rabi proti zajcem to le ceno in zanesljivo sredstvo: Vzamem navadne ilovice, svežega kravjaka in poldrugi del ugašenega apna. Vse to pomešam v kaki posodi z gnojnico vred dobro skupaj in naredim toliko redko zmes, da se da rada mazati s čopičem. Predno mažem s to zmesjo, dodenem ji nekaj govejega žolca. Ta pripomoček mi rabi uže 22 let izvrstno, kajti po deblih mi zatira mah, uničuje mrčesjo zalego po njih in varuje drevje zajcev, zato ga pa tudi prav zelo priporočam vsem sadjarjem.

* **Pridelovanje posebno velikih buč.** V Kaliforniji ravnajo tako le, če hočejo posebno velike buče pridelovati: Izkopljejo čveterooglato luknjo, 70 ⁄m široko in dolgo ter 35 ⁄m globoko. To luknjo napolne do polovice s človeškim gnojem, nanj pa natresejo 6 ⁄m na debelo dobre gozdne zemlje. V to zemljo vtaknejo vzkalivšo bučno peško. Dobro je dve ali tri peške vsaditi ter pozneje slabejše rastline izruvati. Kakor hitro rastlina nastavi sad, puste le en poganjek z najlepšo bučo, drugo pa porujejo in potrgajo. Ostali buči pa podlože desko, da zaprečijo gnilobo. Ako se pozneje zopet narede stranski poganjki, potrgajo tudi nje. Na ta način se dade pridelati velikanske buče, ki so neverjetno težke.

* **Kako vkuhano sadje v steklenicah zamašiti.** Vsaka gospodinja, ki si napravlja vkuhanega sadja za zimo, ve, koliko sitno je zamaševati steklenice, napolnjene s sadjem. Dosedaj navadno zamaševanje z mehirjem, pergamentnim papirjem itd. ni le zamudno in sitno, ampak tudi slabo, ker ostane v steklenici vendar manj ali več zraka, ki je vzrok, da se kvari sadje. Po novem načinu se pa sadje uže poprej primerno skuha v skupni posodi ter se potem uže kuhano dene v steklenice ali se pa kuha v odprtih steklenicah. Bodi si prvo ali drugo vsaka steklenica mora biti po dokončanem kuhanji do pol centimetra pod robom napolnjena. Nato se vzame navadna, čisto bela smola ali pa kolofonija, katera se je raztopila pri ognji, ter se z njo steklenica zalije do roba. Smola se strdi ter naredi zamah, kateri vkuhano sadje popolnoma zavaruje zraku. Kadar hočemo sadje rabiti, vzamemo v vroči vodi namočeno cunjo ter ovijemo ž njo steklenico okoli smole za malo časa, in kmalu se odleči smoleni zapah od steklenice. — Sadje se ne navzame prav nič smolnega duha ter se leta in leta obdrži.

Podučne stvari.

Zemljepisni in narodopisni obrazi.

Nabral Fr. Jaroslav.

(Dalje.)

91.

Težave prvega poljedelstva. De Candolle in Darwin.

Kar se zná o starosti poljedelstva, narisali smo v poprejnjem članku z zelo splošnimi črtami. Videli smo, da je poljedelstvo mnogo starejše od same povesti človeške, in da je še le ž njega pognal ves ostali napredek. No s tem še nismo se dotaknili vseh onih zanimivih vprašanj, katera bi nam imela razjasniti sam začetek poljedelstva. Kako je človek do tega prišel, da žitarice vzgaja? Kje jih je našel? Kje je prva domovina pojedinim žitaricam? Vrlo so to zanimiva vprašanja, pa če tudi ne moremo še danes na vsako vprašanje jasno odgovoriti, vendar ne smemo molčé mimo iti. Uže ono, kar se je do danes odkrilo, služi človeškemu umu na čast, in ves ta uspeh nam jamči, da hočemo kedaj tudi v tem na čistem biti.

Ako narod tudi ob lovu živi, vendar se pogosto dogaja, da ljudje včasih posežejo po plodovih v gozdu, po semenju in korenju na livadi. Ako ti proizvodi tudi niso vselej sami na sebi tečni in redilni, vendar človeka dosti potov potreba prisili, da po njih seže. No od tega

pobiranja pa do redovitega vzgajanja onih bilin, s katerimi bi se človek mogel hraniti, velika je še daljava. Za vzgoj bilja je treba potrpežljivosti in tudi delavnosti. Narav človeška se nikdar rada ne ukvarja z dolgim in utrudnim delom. Četudi lov in ribarenje ne podaje vselej redovite in gotove hrane, vendar je eno in drugo zanimljivejše od težavnega poljskega dela. Vidimo to pogosto tudi dandanes pri naobraženejših ljudeh, kaj še le pri divjakih. Prvi početki poljedelstva so zelo težavni. Vojske in lovi so gotovo mnogo potov uničili vse trude. Nevošljivost sosednega plemena je brez dvojbe tudi mnogo potov motila prvi početek poljedelstva. Vse to nam jasno pokazuje, da se človek ni od svoje dobre volje poprijel poljedelstva, primorala ga je velika sila in potreba. Pa tudi ta prvi početek bi bil gotovo človek zopet opustil, da ni bilo skušenih in uglednih ljudi, kateri so svojemu plemenu svetovali, naj se drži gotovejšega dela, če tudi težavnejše. Kitajska povest nam pripoveda, kako je sam cesar moral izdati zapoved, katere bilini se morajo sejati, in da spomin na to zapoved ne mine, odredil je nabožni praznik v ta namen.

Biline, katere je človek počel vzgajati, našel je po livadah in gozdih. Izmed 120.000 raznih vrst, ki jih poznamo, izbral si je človek v vsem, ako ne računamo uresnega cvetja, 247 vrst bilin, in jih je v svojo korist vzgojil. Med temi kulturnimi bilinami ni niti 20 žitaric. Vse te vrste so rasle nekdaj divje, in vendar ne moremo dandanes mnogim njihovih praroditeljev v prirodi oslediti. Mi še dandanes ne znamo, ali so te divjakinje s površja zemlje zginile, ali so se z vzgojevanjem tako znamenito spremenile, da nič več niso podobne svojim praroditeljem. Velim, da tega ne znamo, ker se znameniti učenjaki v tem ne morejo še zediniti. Glasoviti Darwin trdi, da so se vse biline v človeškej skrbi tako spremenile, da nam je v prirodi zelo težko najti njihove divje roditelje. Ali ž njim se ne slaga francoski botanik Alfonz de Candolle, ki je malone vse svoje življenje posvetil preučevanju kulturnih bilin. Ta učenjak trdi, da se kulturne biline niso gotovo nikdar tako spremenile, da jih ne bi mogli v divjem stanu spoznati. Nam je težko reči, kateri imá pravo. Ako so divjakinje naših kulturnih bilin imele uže od naravi svoja glavna dobra svojstva, kakor sodi de Candolle, tedaj je bilo človeku mnogo laglje izbrati in najti prvih kulturnih bilin. Ako se niso te biline v veliko razlikovale od ostalih divjih bilin, kakor Darwin povdarja, tedaj je bilo človeku mnogo teže dobiti najpripravnejših vrst, pa jih s svojim vzgajanjem oplemeniti. Vsak sprevidi, da je po vsem tem zelo težko odgovoriti jasno in določno na vprašanje, kako je človek prišel do tega, da vzgaja žitarice in druge kulturne biline. Moramo tedaj priznati, da je to vprašanje dandanes še nerešeno, in najbolje hočemo učiniti, ako jednostavno navedemo nazore, ki sta jih razvila Darwin in de Candolle.

De Candolle trdi, da so divjakinje naših kulturnih bilin, a vzlasti žitaric, morale jaka podobne biti svojim oplemenjenim potomkam, ako tega ne bi bilo, tedaj se ne bi ljudje nánje ozirali, a kamo še le za hrano jih vzgajali. Tudi divjaki, ki so najdalje zaostali, veli on, poznajo biline svoje zemlje. Avstraljci Patagonci ne mislijo na to, da bi poskuse delali s takovimi bilinami, o katerih menijo, da niso koristne, da se ž njimi ne bi človek pomagal. Na to odvrača Darwin, da se de Candolle pred kot ne ni oziral na izvestja raznih potnikov, kateri pripovedajo, kako kukavno hrano več potov divjaki nabirajo in používajo. Divjaki v Avstraliji nabirajo, kedar pritisne glad, vsakovrstne biline in jih na razne načine kuhajo, ker menijo, da hoče potem škodljiva bilina postati redilnejša. V južnej Afriki jedó ljudje ob gladu raznovrstne sadeže in sočno perje, a vzlasti mesnato korenje. Toraj poznajo tudi divjaki svojstva mnogih bilin, ker so v gladnem letu skusili, katere biline se dado jesti, a katere škodujejo. Velé, da divjaki ob pomanjkanjku pazijo na živali, vzlasti na opice, da vidijo, s katerimi bilinami se one hranijo. Ako premotrimo življenje divjih narodov, pravi Darwin, tedaj bodemo radi verovali, da so tudi naše žitarice morale biti nekdaj zelo neugledne. Črnci v osrednjej Afriki gredó vsakega leta nabirat seme neke divje trave. To isto pripoveda potnik Livingstone, in potrjujejo tudi mnogi drugi potniki afriški. Tudi v Ameriki so našli uže več potov, kako siromašne ženske po livadah nabirajo zrelo seme raznih trav, in v Avstraliji se to osobito pogosto godí.

Tudi prastari stanovniki švicarskih stavb na kolji so nabirali razne neukusne divje biline. In marsikatera ta neugledna divja bilina, katera se ni z ničim odlikovala, postala je s časom koristna kulturna bilina. Z vsega tega izvaja Darwin, da niso vselej izredna svojstva morala na bilini biti, da jo je človek začel vzgajati. V sili in potrebi je nabiral človek vse, kar je v prirodi našel, in pri tem je postajal vse izkušenejši. Z dolgimi in težavnimi poskusi je našel, katera bi mu bilina mogla biti koristnejša, in prvi korak, ki ga je človek v kulturi učinil, bil je ta, da je takih bilin okoli svojega zavetišča posadil in posejal. Livingstone je videl pri nekem afriškem divjem plemenu, kako so kedaj pa kedaj ljudje to ali ono divje sadno drevo v bližino koč zasadili, česar drugej ni nikjer našel. Drugi znamenitejši napredek je bil, kedar je človek v bližino svoje koče posejal seme divjih bilin, katerih je ob potrebi po livadah iskal. Zemlja okoli koč pri divjakih navadno je po nekoliko nagnojena, in v takej prsti se je mogla divja bilina preje ali sleje nekoliko oplemeniti. Tudi med divjimi bilinami se je našla kedaj pa kedaj po katera bolja povrstica, pa je jo mogel kateri starejši in skušenejši človek med divjimi opaziti, presaditi ali njeno semo posejati. Da se je to moglo dogoditi, lahko verujemo, ako pomislimo, da povse divji narodi, kateri se nikdar s poljedelstvom ne bavijo, vendar pazijo na

biline, kakor na svoje dobrotnice. Divji Avstraljci imajo zakon, da se ne smé izkopati po cvetanju nobena bilina, katera seme rodí, in potniki pripovedajo, da se divjaki tega vedno držé.

Avstralija in južna Afrika niste izveli nobene kulturne biline, a de Candolle meni, da je to samo zato, ker te zemlje nimajo nobene divjakinje, katera bi uže od naravi imela očita dobra svojstva. On meni, da divjaki v teh zemljah niso tako topi in neskušeni, da jih ne bi moglo vsaj pomanjkanje prisiliti, da začnó pojedine biline vzgajati. Najglavnejši je to razlog, ki ga je de Candolle za svoje mnenje navel. Neugledna svojstva teh bilin so vzrok, da tudi doseljeniki evropski niso nobene tamošnje biline vzgojili in oplamenili. V Avstraliji spominjajo preko 100 raznih bilin, s katerimi se ljudje ob gladu prehranjujejo, pa vendar nobene teh bilin človek ni vzgojil, in to samo zato, ker ni, kakor de Candolle meni, našel na njih takih dobrih svojstev, da bi jih bilo vredno vzgajati. No Darwin tolmači te pojave vse drugače. Ako so naše kulturne biline v Evropi in Aziji s svojimi dobrimi svojstvi uže kot divjakinje rasle, tedaj bi bilo zelo čudno, da uprav Avstraliji in južnej Afriki ni priroda niti jedne koristne biline darovale, dočim je Evropo in Azijo s tolikim obiljem osrečila. Tega Darwin ne veruje, temveč meni, da so tamo ljudje sami krivi, ker se niso vzgajanja bilin lotili.

Tako protivno sodita ta učenjaka. V enem pa se zlagata oba, namreč v tem, da je potreba bila, ki je človeka spodbola, da je začel biline vzgajati, da je v potrebi in v pomanjkanju prvi začetek poljedelstva.

Naši dopisi.

Dobrova dné 19. novembra. *(Cesarska slavnost.)* Včeraj dne 18. t. m. bil je za tukanjšnjo faro, osobito šolsko občino, zares dan, kakoršnega je Bog sam naredil. Obhajali smo prav lepo in na dostojen način zgodovinski praznik 40letnice cesarjeve. 250 otrok zbralo se je ob ½9 uri zjutraj v lepo okinčani sobi II. razreda, točno ob 9. uri pride naš gosp. okrajni glavar Ivan Mahkot, ter so ga pri prihodu pozdravili zastopniki župnije, županstva in šole. Dnevni spored vršil se je takole: Zapela se je najpred pesem: „Veselje čuje se povsod“ vsi odstavki. Potem popisali sta učenki II. razreda: Albina Belé in Helena Prebil na kratko a kaj ginljivo zgodovino 40letnega očetovskega vladanja cesarjevega. Potem sledi slavnostni govor g. okrajnega glavarja; v kratkih jedrnatih potezah narisal je blagi gospod kaj ginljivo pomen tega dneva, navduševal mladino, da naj bode Bogu in cesarju zvesta do konca življenja svojega. Vse besede vrlega govornika segale so mladini in drugim navzočim globoko v srce. Potem zapelo se je še čvetero drugih pesmic; na kar šlo se je k slovesni službi božji v domačo farno cerkev. Govor p. n. gospoda Iv. Bizjana, kurata v c. kr. kaznilnici Begunjski bil je izboren.

Po slovesni sv. maši bila je zahvaljena pesem. Prec po božji službi zbere se zopet šolska mladina, krajni šolski svet z občinskim odborom vred v zgoraj imenovanej šolski sobi. Gospod deželni glavar dr. Jos. Poklukar ogovori v kratkem govoru šolsko mladino, med katerem mu ta slovesno obljubi, da bode Bogu, cesarju in domovini do konca svojega življenja zvesta ostala.

Na to sledilo je obdarovanje šolske mladine; najpreje bili so z lično vezanimi knjigami in molitveniki obdarovani oni učenci in učenke, kateri so se v pretečenem letu na tej šoli odlično učili — na število 50 otrok. Potem bili so obdarovani pridni fantiči sadjerejčki z Pircevo knjigo „Vrtnarstvo“ skupaj 9 dečkov. Vsi drugi šolski otroci bili so pa potem obdarovani sé spominki „Naš cesar“ (Belé), „Cesar Franc Jožef I. (Tomšič) in „Spomenica“. Med ubožnejše razdelilo se je potem tudi še 40 ¼ goldinarskih kosev, a 5 najboljših sadjerejčkov prejelo je vsak po en srebern goldinar.

Ko je obdarovanje bilo dokončano, zapela sta se prvi in zadnji odstavek cesarske pesmi, potem se pa zaorilo (kot preje tudi uže med slavnostnim govorom g. c. kr. okrajnega glavarja) presvitlemu cesarju trikratni navdušeni „slava“!

Učenka Albina Bele zahvali se gosp. okrajnemu glavarju tako-le:

Preblagorodni okrajni glavar!

V imenu vseh učencev in učenk naše šole izrekam Vam preiskreno in presrčno zahvalo za visoko čast, katero nam ste skazali in pa za očetovsko ljubezen, kojo ste nam v toliki meri danes dejansko javili.

V znak te istinite hvaležnosti naše do Vas, blagorodni gospod in pa neomahljive udanosti in zvestobe preuzvišenej hiši Habsburški, katero naj nam mili Bog do konca sveta ohrani in kojej bodemo vedno prepokorni in najzvestejši podaniki ostali, izvolite premilostno sprejeti tale mali naš spominek!

Bog Vas živi, blagoslovi in ohrani!

Klanjamo se Vam največjem poštovanjem.

S tem bila je šolska slavnost dokončana okolu ½1 ure popoludne.

Za dalnji dnevni spored skrbela je na široko znana gostoljubnost našega prečastitega g. župnika Jerneja Babnika, katere pa tukaj natančneje opisoval ne bodem. Ime g. kučigazde uže samo kaže, da je bilo vse izborno. Pri tem vršila se je napitnica g. župnika na presvitlega cesarja; odgovoril jej je gospod okrajni glavar Mahkot.

Da so se mogli tukajšnje šole otroci tako pošteno obdarovati, pripomogli so sledeči dobrotniki:

1. Občinski odbor nakazal je iz občinske blagajnice bil 20 gld.

2. P. n. gospod deželni glavar dr. Jos. vitez Poklukar daroval je 10 gld.

3. Po dva gold. darovali so: v. č. gosp. župnik Jernej Babnik, g. Josip Fr. Seunig, Miha Novak in Ivan Glavič; (skup 8 gld.)

4. Po 1 gld. darovali so: Josip Zorc, Anton Laznik, Ivan Remic, Peter Selan, Anton Rotar, France Oven, Franjo Dolinar, Ivan Vrhovec, France Hudnik, Matija Grapar, Valentin Štrekelj, obč. odborniki; p. n. Valentin Lavtar, duhovni pomočnik, dr. Jernej Zupanec, c. kr. notar, Ivan Babnik (Švica), France Suhadolec in Marija Suhadolec. (16 gld.)

5. Po 50 kr. Marija Verbič, cvetličarica v Kozarjah, katera je tudi šopek kaj okusno sestavila in naredila.

Vsa darila stala so 39 gld. 50 kr., a 15 gld. se je pa med otroke gotovega denarja razdelilo.

Vsem p. n. dobrotnikom zahvaljujem se preiskreno. Dostaviti imam le še, da sta bila farovž in šola vsa se zastavami okinčana, isto tako mežnarska hiša; vsa ta tri poslopja bila so na predvečer krasno razsvitljena.

Bog živi, Bog ohrani nam cesarja, Avstrijo!

Rant.

Šent Jošt 13. novembra. (*Svečanost 40letnega vladanja presv. cesarja Franc Josipa I.*) Kakor so letos po vsih krajih širne Avstrije, zlasti mile slovenske domovine obhajali slavnost 40letnega slavnega vladanja našega svitlega cesarja Franc Josipa I, in kjer so pri temu tekmovale občine med saboj; katera bi bolj dostojno obhajala slavnost, torej je tudi občina Šent Jošt priredila slavnost na 11. novembra z sledečem programom.

Postavili so se lepi mlaji, okrašeni z lepimi slavoloki ter primernimi napisi, vmes so vihrale krasne zastave, zlasti na velikim slavoloku črno-rumena; sredi slavoloka krasni podobi našega milega vladarja Franc Josipa I vmes je vihralo več krasnih deželskih trobojnic, v saboto od 6. do 7. ure slovesno zvonenje po vsih cerkvah; vmes so neprenehoma pokali topiči, po gričih so goreli kresovi; vrhniška izvrstna godba je svirala cesarsko himno; zjutraj budnica ter strel; ob 10 uri slovesna sv. maša, ktero so služili domači g. župnik ter v slavnostnem govoru z prirojeno zgovornostjo dokazavali, kako slaven, dobrotljiv, zraven tudi kako verni kristjan je naš mili presvitli cesar Franc Josip; po zahvalnici je tudi v cerkvi godba zaigrala cesarsko himno.

Po službi božji so se vpričo mnogobrojnega ljudstva vsadile 2 slavnostne lipe, katerih ena nosi ime „cesar Franc Josip“, druga nosi ime presvitle cesarice „Elizabeta“, 2 drugi lipi ste se zavoljo silno neugodnega vremena opustile vsaditi, kateri eni bo ime svitli prestolonaslednik „Rudolf“ drugoj „Štefanija“, slavnostni govor pri saditvi lip so imeli domači ter sosedni Lučenski g. župnik; katerim konečnim klicom „živeli“ na presvitlega cesarja, je mnogobrojno ljudstvo z večkratnim gromovitim „živijo“ pritrjevalo.

Nato so bili otroci obdarovani z kruhom in vinom, potem je bil obed v hiši občinskega svetovalca A. Samotorčana, katerega so se vsi odlični občani vdeležili, pri obedu so bile krasne napitnice; zvečer razsvitljenje Št. Jošta, konečno se je vršila ljudska veselica z plesom, katerega se je udeležilo občinstvo v tako mnogobrojnem številu, da je bil prostor premajhen. Bili smo vsi tako veseli te slavnosti, da smo se šele v jutro razšli, ter v vsih srcih je gorela ljubezen in neomahljiva zvestoba do naše presvitle cesarske rodbine.

Da se je slavnost tako sijajno izvršila gre zahvala občeljubljenemu g. župniku in občespoštovanemu g. županu ter vsemu občinskemu odboru.*) J. M.

Iz Ljubljane. — Svete Elizabete letni ljubljanski somenj minuli ponedeljek bil je zelo živahen, došlo je jako veliko unanjega ljudstva, prignalo se je tudi mnogo živine, izrekoma govedi, ali kupčija bila je na živinskem trgu za živinorejce prav slaba, prodalo se je nekoliko pitanih volov, največ pa Bosenskih buš. ki so se plačevale po različni velikosti po 8 do 20 gl. glava. Lepših konj ni bilo veliko na trgu in kupčije ni bilo skoraj nič, ker ni bilo unanjih kupcev. Prešiče dopitane so plačevali po 18 gl. stari cent, mladiče in manj pitane pa ceneje. Kupčija s kramarskim in drugim blagom bila je videti boljša.

— **Odlikovanja** kranjskih sadjerejcev. V državni sadni rastavi na Dunaji bili so odlikovani: Državno sreberno svetinjo za lepo sadje: oskrbništvu grajščine Boštanjske. Sreberno svetinjo c. kr. pomološkega društva: Franu vitezu Langerju v Prežeku, Juliji Rudeževi na Tolstem vrhu, Josipu Lenarčiču na Vrhniki, Josipu Urbančiču v Ljubljani, deželni kmetijski šoli v Grmu in Josipu vitezu Savinschegu v Metliki. — Državno bronasto svetinjo za lepo sadje: Janku Žirovniku, nadučitelju v Gorjah; Janku Jegliču, učitelju v Pečah; Viktorju Rohrmanu v Ljubljani; Matiji Hudoverniku v Dobrepolji; J. Konciliji, učitelju v Žužembergu; Ivanu Lacknerju v Mozelji; Antonu Planincu v Boštanji; Josipu Potepanu v Dol. Zemonu; Ivanu Urbančiču v Trnovem; Ivanu Leskovicu v Idriji; Albertu Ribnikarju, nadučitelju v Logatci; Ivanu Valenčiču v Kilovčah in Mihi Mežanu, učitelju na Slapu. Priznanjske diplome za lepo sadje: Matiji Rantu, nadučitelju na Dobrovi; Emilu Janežiču v Perovem; Mariji Dovgan v Ljubljani; Ivanu Petku v Kresnicah; Martinu Potočniku, nadučitelju v Sori; Karlu Dermelju, nadučitelju v Cirknici; Francu Hladniku v Polhovemgradci in Juliju Majerju v Planini. — Državno bronasto svetinjo za sadne izdelke: Podružnici v Boštanji in deželni kmetijski šoli v Grmu. Za sadni trg ni bilo nič daril določenih, vendar je med drugimi dobila c. kr. kmetijska družba kranjska častno diplomo. Razen navedenih

*) Opazka vredništva: Hvala lepa, prosimo še!

daril so dobili častna darila po 4 cekine: Josip Urbančič v Ljubljani, Viktor Rohrman v Ljubljani in Anton Planinec v Boštanji; — po 1 cekin: Ivan Urbančič v Trnovem, Miha Mežan, učitelj na Slapu in Ivan Lackner v Mozelji. — Odlike kažejo, da je bila Kranjska častno zastopana pri dunajski državni sadni razstavi, in ako se poleg tega še oziramo na uspehe deželne sadne razstave, potem lahko rečemo, da je Kranjska glede sadjarstva zelo vrlo napredovala, in da je ta stroka kmetijstva postala važen faktor narodnega gospodarstva na Kranjskem.

— **Povodom smrti** bavarskega vojvoda Maksimilijana sklenil je deželni odbor kranjski izraziti pri cesarskem dvoru sočutje dežele Kranjske, ter je po deželnem glavarju to prošnjo v posredovanje izrazil gospodu deželnemu predsedniku.

— **God cesarice Elizabete** praznoval se je v Ljubljani deloma v nedeljo in deloma v ponedeljek. Deželni odbor naprosil je gospoda deželnega predsednika presvitli cesarici posredovati čestitke in vošila dežele Kranjske.

— **Za obrtno** šolo ljubljansko imenoval je naučni minister Gautsch učiteljici za umetno šivanje in vezenje gospo Marijo Hlavka in pa gospico Ivano Föderl-ovo.

— **Cesarska 40letnica** praznovala se je minulo nedeljo dne 18. novembra na Dobrovi pri Ljubljani. Vdeležila sta se je razun domačinov tudi gg. okrajni glavar Mahkot in deželni glavar. Obširneje poročilo o slavnosti je v dopisu z Dobrove današnjega lista.

— **Nova knjižica** imenom „Iskrice“ spisal in založil učitelj Avberski Janko Leban, prišla je na svitlo v Katoliški tiskarni, obsega na 40 straneh šestnajsterke, petnajst za mladino primernih pesmic in povesti, deloma tudi z ozirom na 40letnico cesarjevo in stane samo 20 kr., s pošto poslana pa 25 kr.

— **Kmetijsko potovalno predavanje** o trtni uši imel bode tajnik c. kr. kmetijske družbe g. Gustav Pirc v nedeljo 25. t. m. dopoludne ob 9. uri v Podragi in popoludne po cerkvenem opravilu na Gočah nad Vipavo.

— **Stritarjevih** zbranih spisov došel nam je v roke snopič 60. s kazalom II. III. in IV. zvezka.

Rojaki!

Že mnogokrat poudarjalo se je v našej družbi, kako potrebno in važno bi bilo, da se osnuje podporno društvo za slovenske velikošolce na Dunaju in storili so se tudi potrebni koraki, da se obistini ta namen.

Slovenski klub na Dunaju je po našega vladarja preuzvišenih mislih skusil uresničiti ta namen o priliki štiridesetletnice njegovega vladanja; slovenski klub izdelal je pravila, katera so tudi že potrjena.

Ni treba natančneje opisovati nujnosti in važnosti tacega društva, saj je znano vsakemu, kako hudo se često godi našim velikošolcem, ki nemajo od doma ni podpore ni uspešnih priporočil.

Ne samo, da si izpodkopavajo zdravje, da morajo duševno delati na vse pretege, da s tem zgubljajo moč in čas za učenja odrivajo se tudi na pota, ki jih vodijo od poklica, določenega jim po dovršenih naukih ter se odtezajo na tak način narodnemu delu.

Temu naj opomore naše društvo; varuje naj velikošolca prvi čas bivanja na Dunaju reve in glada, daje naj mu priložnosti pridobiti si kako postransko opravilo, ki mu ne jemlje vse delavnosti in vsega časa.

Zavest, da smo s tem ustvarili preblago, naši narodnosti jako ugodno in nujno potrebno ustanovo, ta zavest osrčuje nas, da vstopimo pred Vas.

Prosimo Vas tedaj, da pristopite skoro in obilo temu društvu kot ustanovniki, ali kot redni udje ali podporniki in da pošljete, — uvažuje, da društvo počne deliti podporo v štiridesetletnici Nj. Veličanstva, čim prej Vam bode mogoče svoje doneske pod nadpisom: društvenemu blagajniku gospodu R. Puklu, odvetniškemu koncipijentu VII. Zieglergasse 65 na Dunaju.

Ustanovniki plačajo vsaj po 50 gld. enkrat za vselej, pravne osobe (občine, društva itd.) po 100 gld., redni udje, to so oni, kateri prebivajo na Dunaju in v njegovi okolici vsaj po 3 gld. na leto, podporniki pa in to je labko vsak, vsaj po 5 gld.

Za odbor:

Ivan Navratil. Jos. Ciperle.

Novičar iz domačih in tujih dežel.

Z Dunaja. — V državnem zboru razpravlja se z izredno temeljitostjo že več kot teden dni postava o osnovi in ohranitvi kmetijskih posestev srednje velikosti, in vendar je bil v zadnji ponedeljski seji rešen še le § 4. po jako obširnih razpravah. Danes nadaljuje se posvetovanje o tem zakonu, jutri zboruje tudi gosposka zbornica.

Prvo vrsto novic tega tedna zavzima smrt vojvoda Maksa bavarskega, očeta naše cesarice, ki je v visoki starosti 80 let, minuli četertek ob ½4 zjutraj, dne 15. t. m. v Monakovim, nekoliko dni popred v drugič po mrtvoudu zadet, mirno zdihnil svojo blago dušo. Pokopan je bil na svoji grajščini Tegernsee minuli torek, dopoludne ob 8. Pokojni se je rodil dne 4. decembra l. 1808 in se je poročil dne 9. septembra 1828 z vojvodico Ludoviko bavarsko, ki je ž njim ene starosti in s katero sta pred dvema mescama praznovala diamantasto poroko, ker sta doživela v srečnem zakonu polnih 60. let. Pokojni vojvoda imel je osmero otrok in to troje sinov in petero hčer, namreč sinove: vojvode Ludovik, Karol Božjidar, in Maksimilijan, ter hčere: princesinjo Heleno udovo kneza Thurn-Taksis, našo cesarico Elizabeto, kraljico Marijo Sicilijansko, visokost Matildo udovo Trani in pa Sofijo vojvodico Alenconsko.

Ker se je prvorojeni sin vojvodov odpovedal prvorojenstvu zavolj svoje poroke z neplemenito Wallersee, nastopi sedaj pravice očetove drugorojeni sin vojvoda Karol Božidar, o katerem je znano, da je postal doktor zdravništva in da je celo mnogim vbogim na očeh bolnim pomagal.

Našo cesarico Elizabeto iznenadila je smrt očetova na otoku Korfu in zarad prevelike oddaljenosti, ji ni bilo mogoče prihiteti k umirajočemu očetu in tudi ne k pogrebu njegovemu.

Naša država obžaluje pri smrti vojvoda Maksa — očeta cesaričinega in tugujejo s cesarico tudi narodi avstrijski. Za dvor cesarjev in dvorne dostojanstvenike zaukazal je cesar naš znamenja žalovanja v obleki in opravi za 6 tednov od dne 18. novembra do vštetega 2. januarja; na dan pogreba pa sta bila dvorna gledališča zaprta.

Pogreba vdeležili so se naš cesar, cesarjevič in pa nadvojvoda Ludovik Viktor.

Glede splošnega političnega položaja čuli so se zadnje dni iznemirljivi glasovi:

Navajalo se je pred vsem, da Ruska zopet pomnožuje svojo vojno na naših mejah, navajali so se glasovi iz ruskih časnikov, po katerih bi bila za prihodno spomlad vojska neizogibna, vrh tega pa so se ponavljali glasovi, da se ruši zveza Avstrijsko-Nemška, naglaševalo se je z novega, da je grof Taaffe nasproten tej zvezi. To novico je vklub ugovorov Pest. Lloyd-ovega ponavljala Nemška „Post“, katere se Bismark poslužuje mnogokrat v svoje namene in prav pomenljivo je pretenje tega lista, katero se glasi do besede: „Avstrija bode ali zvezi zvesta, ali pa je ne bode.“ To so silo jasne in mogočne besede, pa zdi se nam, ako Avstrija zvesta ostane sama sebi, da kmalu pride čas, ko za napuhom nastane padec.

Ogerska. — Brambovski odsek deželnega zbora je po daljnem razgovoru v obče pritrdil novi brambovski postavi, prav tako tudi klub vladine stranke.

Glede naših razmer s Srbsko čuli so se glasovi od več strani, da se kralj pripravlja potom nove radikalne večine iskati porazumljenja z Rusko in s tega se je sklepalo da Srbsko-Avstrijske razmere postanejo nepovoljnejša. Te govorice so po srbskih vladinih listih odločno na laž stavi z dostavkom, da so tudi sedaj še avstrijsko-srbske razmere najprijaznejše.

Moravska dobila je novega cesarskega namestnika in imenovana je nato mesto oseba iz uradniških krogov, kakor so „Novice“ že začetkom kazale kot najverjetnejše: imenovan je namreč na to mesto podpredsednik c. kr. namestništva gališkega, vitez Löbel.

Levičarski listi kažejo se s tem imenovanjem nekako zadovoljni, ker ni imenovan pristaš češke narodne stranke na to pomenljivo mesto, levičarji se celo vesele zavolj tega, ker se čuje, da nov namestnik ne zna česko.

Nemška. — Preiskavanje zoper Gefken-a zarad natiskavanja dnevnika pokojnega cesarja Friderika ni ravno prijetno za kneza Bismarka. Gefken bil je namreč v tesni zvezi z baronom Rogenbach-om. Policija je tudi pri tem vršila hišno preiskavo in našla je pri njem mnogo dokazov tesne zveze s Gefken-om, pa prav tako tudi dokazov tesne njegove zveze s pokojnim cesarjem. Sedaj kaže se bolj in bolj neovrgljivo, da so besede prijavljenega dnevnika cesarjevega po vsem izvirne in prave, ako ravno morebiti prav dejanja niso bile navedene natanko po oni vrsti, po kateri so se vršile; dokazuje se pa tudi, da je Gefken prijavil dnevnik po izrečenem naročilu cesarjevim. Ta resnica zna biti knezu Bismarku še toliko neprijetna, pa zavolj tega se vendar nihče ne bode našel, ki bi je ne verjel.

Ruska — najela je na Francoskem posojila 500 milijonov rubelov. Nemška borsa, ki je imela strog ukaz, pri nikakoršnem ruskem posojilu vdeleževati se, zagnala je po naznanilu, da so francoski kapitalisti preskrbeli denar za to posojilo, velikansk vriš: češ da se bode porabil ves ta denar za ruske vojne priprave in da bode toraj spomladi vojska gotova. Ta vriš vporabili so Nemci v škodovanje onih, ki so Rusom posojilo s tem, da so ruske ruble ponujali pod tekočo ceno. Nekoliko dni kazale so se evropejske borse nekoliko iznemirjene, pa kmalu se je pokazalo, da je ves vriš le narejen z namenom na denarni dobiček in potem potolažile so se tudi borse za toliko časa, dokler se ne bode kakovemu političnemu vremenskemu proroku zdelo primerno, zopet zatrobiti v trombo vojskino in si, vsled tako nastalega strahu zopet na suho spraviti nokoliko tisočakov ali celo milijonov. Naše uradne poizvedbe vsaj kažejo, da novejši čas Ruska ni storila ničesar, kar bi kezalo na vojsko.

Žitna cena

v Ljubljani 17. novembra 1888.

Hektoliter: pšenice domače 5 gold. 85 kr. — banaške 7 gold. 32 kr. — turšice 5 gold. 70 kr. — soršice 5 gold 75 kr. — rži 5 gold. 30 kr. — ječmena 4 gold. 39 kr. — vsa 4 gold. — kr. — ajde 4 gold. 22 kr. — ovsa 2 gold. 44 kr. — Krompir 2 gold. 50 kr. 100 kilogramov.

V Kranji 19. novembra.

Hektoliter: Pšenica 6 gold. 18 kr. — Rrž 4 gold. 55 kr. — Oves 2 gold. 60 kr. — Turšica 4 gold. 54 kr. — Ječmen 1 gold. 22 kr. — Ajda 4 gold. 22 kr. — Slama 100 kilogr. 1 gold. 60 kr. — Seno 2 gold. — kr. — Špeh 1 kilogr. 44 kr.

Odgovorni vrednik: Gustav Pirc. — Tisk in založba: J. Blaznikovi nasledniki.